

Kiss Noémi

Szabó Lőrinc és Carl Rothe kapcsolatának irodalmi térképe

Előadásom meghatározó kérdése, hogy ki Carl Rothe, abból az alkalomból tevődött fel, hogy sikerült összeállítani a két író hagyatékából Szabó Lőrinc és Carl Rothe német nyelvű levelezését. A levelek összeállítása nem pusztán filológiai munkaként, vagyis szövegek reprezentációjaként fogalmazódott meg bennem végül. Hanem olyan olvasásként, levelek összeolvasásaként tehát, mely megpróbál egy irodalmi kapcsolat dokumentumainak jelentést illetve jelentéseket tulajdonítani, és a kapcsolat lehető legtöbb momentumát feltérképezni.

A „ki Carl Rothe” kérdésre az alábbi rövid életrajzi lábjegyzet összeállításával válaszolhatnék:

Rothe 1900-ban született Aachenben és 1970-ben Freiburgban halt meg. Élete nagy részét Überlingenben töltötte. A város a Bódeni-tó partján fekszik, ezért Rothe nevét, ha valahol ma egyáltalán megtaláljuk, akkor még leginkább e táj környékének lokális irodalmi kánonjában. A hagyatékban megőrzött írásában Rothe felesége, aki az író halála után jó szándékkal összeállítja férje előnyös életrajzát, erényként említi, hogy fiatalkori barátok körében Rothe a „titkos király” jelzöt kapta, mert kiváló pedagógiai érzéke volt és tudott az emberekre hatni. Carl Rothe később Berlinben történelem és gazdaságtudományi szakon kezdte meg tanulmányait. Ebben az időben az ún. „*Akademische Freischar*” köréhez került. Majd 1923-ban történészként doktorált. A következő években indult írói munkája. Ekkor a *Volkskonservative Partei* alapító tagjai között találjuk, mely párt a nemzeti szocialisták fenyegető növekedése ellen szerveződött. 1930-ban megválasztották a tudományos „Freischar” társaság vezetőjének és később e szervezet tiszteletbeli elnöke maradt. Carl Rothe regényei: 1937 *Zinnsoldaten*; 1939 *Olivia*; és egy fordítás: 1939 *Briefe der Maria Theresia*. Rothe 1940 és 1959 között Überlingenben élt. Itt, Überlingenben látogatta meg őt Szabó Lőrinc feleségével és Lócival 1943 június 11. és 13. között. Rothe a háború idején 1941 és 1944 között a kultuszminisztérium írói programjának, az Európai Írószövetségnek (*Europäischer Schriftstellerverein*) főtítkára volt, mely szövetség elnöke egy ideig Hans Carossa. Ugyan sem Rothe, sem Carossa nem voltak tagjai a nemzeti szocialista pártnak. Rothe feladata a szövetségben a kapcsolattartás a birodalomhoz tartozó országok külföldi íróival: tehát utazások, levelezések és beszédek tartása. Ezeket a hivatalos „irodalmi ügynöki” útjait ma már nyilvánvaló, hogy több alkalommal a hatalommal szembenálló írók segítségére használta fel. Nagy valószínűséggel kapcsolatot tartott olyan szervezetekkel, melyek szemben álltak a nemzeti szocialista rendszerrel, és diplomáciai úton emberek mentésével foglalkoztak. Carl Rothe legalább kétszer járt ebben az időszakban Budapesten, 1943. december 7-én, átutazóban, és több napig itt tartózkodott 1944. január végén, amikor is Szabó Lőrinc volt szállásadója.

Az életrajz összeállításakor a *Deutsches Literatur-Lexikonra*; és Arnold Rothe, Carl Rothe fiának levelére hagyatkoztam. Kiegészítésként az általa küldött anyagban a Szabó Lőrinc-levelekhez mellékelve kaptam meg Rothe részletes biográfiáját, melyet valószínűleg felesége írt meg halála után.

Szabó Lőrinc és Carl Rothe kapcsolatának irodalmi térképét azonban egészen más szempontok szerint is össze lehet állítani.

Carl Rothe német író, éppúgy 1900-ban született, mint Szabó Lőrinc magyar költő. De mi köthet össze két azonos dátum alatt született írót? A két kortárs író „életrajza” találkozhat egymással, megismerkedhetnek. És ez így is történt. Szabó Lőrinc ismerte Rothét, hiszen 1942 őszén ő volt Weimarban a magyarországi kiküldött író a Harmadik Birodalom hivatalos

írószövetségének ülésén, melynek Rothe ekkora tulajdonképpen vezetője, hiszen Hans Carossa már az alapítóülés után lemondott.

Carl Rothe mást sem csinál az írószövetség közel három éve alatt, mint Európában utazik. Legtöbbször Finnországban, Bulgáriában és Romániában jár. Amikor Rothe meglátogatja íróbarátait, rendszerint egy beszédet tart. A beszédek retorikája azonban nem csak a háborúzó hűséges költő és a jó katona irodalmi esztétikájának programjára épül fel. Hanem e program elbizonytalanítására és visszavételére is. Már 1942-es bukaresti, de még inkább 1943-ban Bulgáriai látogatásán feltűnő, hogy Rothe nem azonosul beszédében a szerepével, hiszen így kezdi: „Nem könnyű az írószövetségről beszélni, mert nem sok mindent lehet róla mondani”. Így mindaz, amit a szövetségről és a szervezet feladatáról mond, már nem igazán érthető „szó szerint”. A beszédekben a főtitkár ugyanis gyakran mást mond, mint amit valójában hivatalosan tesz. Ezt úgy is érthetem, hogy a beszéd, amennyiben cselekvést is jelent, illetve ebben a helyzetben mindenképpen egy cselekvésről próbál meggyőzni, akkor e beszédek retorikájában a hivatalos és a kimondott jelentés között egy feszültség olvasható. Egyébként 1942-es weimari felszólalásában Szabó Lőrinc sem a meggyőző, tollával háborúzó költőként beszél. Hanem elég kihívóan: *Maifestische Landschaftsidyll* címmel Duna menti tájakat térképez fel. Az előadást hallgató Rothénak megtetszik a beszéd merész hangja, és a Weimarban töltött hivatalos napok után a személyes ismeretség és barátság hangján folytatódik levelezésük. Elmondható tehát, hogy Szabó Lőrinc többek között Carl Rothe segítségével került be egy európai, nevezzük így konform értelmiségi hálózatba. A baráti kapcsolatukat is tehát ennek az (irodalmi és nyilván politikai) információs szervezetnek a keretében lehet leírni. Viszont ezért cserébe, az eredetileg német művészeti szervezet kiterjeszthette tagságát más európai országokra, és így az írókon keresztül irányított – a hivatalosságba csomagolva – privát emberi életeket. Szabó Lőrinc a német írói szervezet főtitkárának egyik legfontosabb levelezőpartnerévé vált, de csak az említett keretek között. A levelezésük tehát egyszerre hivatalos és baráti hangú. Azonban e két hang szétválasztása mégsem egyszerű. Hiszen a kétféle beszéd, főként a korai levelekben, többnyire összemosódik. A későbbi levelekben viszont a hivatalos hang jól kivehetően pusztán formális beszéd, és a második vagy baráti beszéd lesz a lényeges, kódolt üzenet.

Röviden két részletet idéznék a levelekből. Itt, a levelek archívumában ugyanis fény derül Rothe magyarországi látogatásának egy nem hivatalos részletére:

Két levélről lenne szó, az egyiket Szabó Lőrinc írta 1943. augusztus 15-én, miután Rothét előzőleg Überlingenben meglátogatta. „Ja igen, még valami – írja Szabó Lőrinc – nem találok a maga Teleki grófnőjét! A megadott utcában nem lakik. De még csak a környéken sem. Személyesen kutattam utána, rengeteg Telekit találtam, talán jó lenne, ha megadná a grófnő teljes nevét. Teleki grófok és grófnőkkel tele van a telefonkönyv, de akit kerestem nem volt benne.”

A másik levelet, melyből idéznék, Carl Rothe a háború után 1948. szeptember 22-én írta. Nem közvetlenül Szabó Lőrincnek, hanem egy bizonyos Nagy Istvánnak Baselbe, aki aztán továbbküldte*. Ebből kiderül, hogy Rothe többször próbált Szabó Lőrincnek írni, de nem kapott választ Budapestről. Így svájci barátain keresztül akarta megírni a magyar költőnek, hogy tulajdonképpen miért járt 1944. januárjában Budán.

„Csak, hogy tudja, a kapitulációt én és a családom túléltek, én magam – talán ez nem lepi meg –, közel álltam a július 20-i összeesküvéshez, és talán csak egy csoda, hogy megmenekültem. Most majd megérti miért és kiért utaztam akkoriban. Az eltelt három év is nehezen telt, mert a totalitarizmus újabb szellemei most sem kötöttek, és a legkülönbözőbb ideológiákkal vetik meg hatalmukat a legfurcsább szövetségekben. (...) Szeretném, hogy tudja, hogy az angol barátaimmal, akiket akkoriban éjszaka és ködben Budapesten többször felkerestem, és akik az Orsó utcában laktak, újra kapcsolatban vagyok.”

Talán érdemes lenne a leveleken túl Szabó Lőrinc 1945-ben írt *Naplójából* és *Védőbeszédéből* néhány emlékezést idézni:

A *Naplójában* írja tehát: „»Mi nem a jelennek és nem a holnapnak, hanem a holnaputának dolgozunk!« – ez a formula a Rothéé, tőle vettem át. S a holnapután megint az örök ideálok tiszteletét fogja meghozni itt is, ha szovjet-rendszerben élünk, akkor is.”

A Védőbeszédében Szabó Lőrinc így számol be a német Írószövetség weimari találkozójáról.: „...*Másnap egy wartburgi kirándulás során, Tannhäuser és Luther szobáiban és kertjében sétálva, közelebb kerültem dr. Carl Rothéhez, a Vereinigung vezértitkárához. Órákig mintegy messziről »tapogattuk« egymást, hogy melyikünk mit gondol, vajon nem provokálni akar-e a másik, és hogy milyen határig lehet őszintén beszélni. S ekkor csodálatos emberi dolgok tárultak fel előttem. Míg a német összeomlás nem történt meg, nem szólhattam róluk; most is a felhatalmazásuk nélkül tettem; csak néhány egészen jó barátom ismerte a dolgok igazi arcát, bár azok is csak fátyolozottan, mintha a valódi hangulat csak az én »benyomásom lett volna«. Pedig egyáltalán nem impressziókról volt szó! De egyetlen itthoni elszólás odaát az életébe került volna kitűnő embereknek. Ez a konspiráció nem interjúanyag volt! ...»*”

De mi is derül ki az idézetekből?

Mint említettem, 1944 telén Rothe hosszabb időt töltött Magyarországon. Ekkor több magyar íróval találkozott Szabó Lőrinc révén, többek között Máraival, Németh Lászlóval és Illyés Gyulával. De a látogatás még érdekesebb „eseménye” (momentuma), mint az a levelekből kiderült, hogy felkeresett bizonyos „angolokat” az Orsó utcában Budán. Johnt Dickinsont és feleségét gróf Teleki Ellát. Az „angol ház”, ahol Rothe felkereste őket, az akkori háborús események alatt a svéd nagykövetség védelme alatt állt. John Dickinson egyébként később Wallenberg titkáráként dolgozott. De már ’44 telén, mint ahogy később is, feladatai közé tartozott hamis papírok kiállítása, emberek mentése. Rothe valószínűleg tudott az angolok működéséről, és ezért tett látogatást náluk. Amit úgy is fogalmazhatok, hogy segített segíteni. Szabó Lőrinc akkoriban még nem tudta a részleteket, neki az angolok címét kellett még Rothe látogatása előtt felkutatnia. A megbízást akkor kapta, amikor előző nyáron a német írótlátogatása után a Bodeni-tónál. Ma a történetet a kettőjük közötti levelezés alapján nagyon pontosan lehet rekonstruálni.

Egy történet, igen. De, hogy mit takar a név „Carl Rothe” Szabó Lőrinc leveleiben és beszédeiben, még nem derült ki. Illetve nem derült ki egyértelműen.

Manfred Bosch *Bohème am Bodensee* című 1997-ben megjelent könyve, mely a tó környékének irodalomtörténetét, de leginkább irodalmi életét mutatja be, Rothét elsősorban náciszimpatizáns íróként említi. Idézet a könyvből: „*Az irodalmilag jelentéktelen regénynek számító Olivia (1939) szerzője volt a főtiktára a félhivatalos és nemzeti szocialista Europäische Schriftsteller-Vereinigungnak. [...] A szervezet a hitleri Németországhoz hű írók megjelenését támogatta. De a szervezet tényleges funkciója, hogy »nem gyanúsítható« külföldi írókból a Harmadik Birodalom szellemében értelmiségi csoportot kovácsoljon össze». Ezt a könyvet azért érdemes megemlíteni, mert az egyik legújabb kutatómunkának számít a témában német nyelvterületen. A könyv elbeszélő stílusa viszont a hagyományos biográfiák narratív közléseire emlékeztet, mely nem sok ellentmondást tűr meg egy szerzői életrajzban. Manfred Bosch gondosan ügyel arra, kiről, melyik íróról, mennyi anyagot közöl. Ebből a szempontból Rothe a Bodeni tó területére határolt irodalmi kánonban nem éppen előkelő helyet foglal el. Hogy csupán politikai okok alapján lenne szó az író mellőzéséről, ma nem elég érv egy „gyenge” íróval szemben, éppen ma, amikor a „szerző egysége műveivel” egyre kevesebb hitelt kap. Rothe a kánonban azért nem számít, mert regényei nem jók. Soha nem éltek meg újabb kiadásokat. Szerepe a nemzeti szocializmus „irodalmi életében” volt, és neve ma is ezt a diskurzust jelenti. És kevésbé irodalmi szövegeket. Neve nincs benne a katalógusokban, könyveit nehéz könyvtárakban kölcsönözni. A Harmadik Birodalom irodalompolitikájának kézikönyvein kívül nem találunk rá máshol utalást.*”

Éppen ezért nem könnyű tovább lépni, ha többet akarunk róla tudni. A fasizmusnak és

irodalmának kutatása ugyanis inkább feltáratlan, mintsem lezárt kérdéseket tartalmaz. A németországi kutatások – és nyilván ez nálunk is igaz – megpróbálták a kérdésfeltevések és bizonyos ellentmondásos szerepek „tisztázása” helyett, a dokumentáció „szoros olvasása” mellett kitartani. Először egyáltalán a dokumentumokat közölni.

Ma már kétségtelen, hogy a kérdés, ki Carl Rothe, az ún. Harmadik Birodalom irodalmi életének, irodalmi személyiségeinek kutatásához tartozik. E terület feltárásához viszont nyilván már nem elég az adatok összeállítása, hasonlítása és végül ideológiakritikája. Itt már nagyobb a tét: embereket, írókat kell megítélni. Egy egész életet kell olvasni, még akkor is, ha ez az élet különböző, egymásnak ellentmondó nyomokat hagyott.

Hogy mégis érvényes legyen a kérdés, hogy „ki Carl Rothe”, a szokásos két paradigmát tüntethetjük fel. Az egyik oldalon rendelkezésre állnak az író és irodalmár regényei, fordításai, az ún. *Literatur am Bodensee*-ben betöltött szerepe. A másik a biográfia „paradigmája”, Rothe főtitkársága és szerepei, kapcsolatai, utazásai: „az életrajzi Rothe”. Azt nem állítom, hogy e két paradigma dokumentumai nem mosódnak össze egymással. Gondoljunk csak az idézett levelek szövegezésére.

Most, előadásom befejező részében visszatérnék ugyanehhez az eredetileg feltett kérdéshez. Itt ugyanis felvetődik újra a levelek olvasásnak problémája.

A levelezés összeállítását követően dokumentumok vagyis történelmi monumentumok állnak előttünk, melyek olvasásra várnak. Az archeológiában, Foucault szerint például, különbség van egy kontextus nélküli, néma monumentum és egy monumentum immanens leírása között. A különbség abból ered, hogy csak a leírása által válik egy történelmi monumentum diskurzívvá. Vagyis másként fogalmazva, a monumentumokat diskurzív létük megértése teszi a történelem bizonyítékává. E dokumentumok egyúttal mint történelmi momentumok nem csak önmaguktól beszélnek hozzánk, hanem az őket kísérő diskurzusok játéktéréből. A beszélő levelezés, mely előttünk áll, így csak a második világháború kontextusából válik leírhatóvá.

A levelezés és a hivatalos kapcsolat Szabó Lőrinc és Carl Rothe között az *Europäischer Schriftstellerverein* (1941-1944) intézményes keretében szerveződött. A két író (személyes és hivatalos) levelezése mindannak a dokumentuma, amiket mi ma a kapcsolatuk forrásaként olvashatunk. Ezeket egyrészt egy háborús kontextusban, másrészt egy személyes barátság részeként lehet leginkább megközelíteni. A történelmi és személyes diskurzus dokumentumai mégsem egy ellentmondásmentes történelmi tény forrásaiként tárulnak fel előttünk. A kapcsolat anyaga ennél sokkal kényesebb. Ahhoz, hogy a szövegeknek jelentést tulajdonítsunk, több ellentmondásnak kell megfogalmazódnia a szövegek igazságának játéktérében. Ebből pedig az következik, hogy a jelentések majd a két író és kortárs személyiség és a két szerzőség határain húzódnak meg. Találkozásukat ebben a kettős értelemben látom: ugyanis a játék értelmében a kapcsolatuk egyszerre hordozza a szükségességet, ugyanakkor megismerkedésük legalább annyira a véletlen következménye.

A híressé vált foucaulti kérdés a szerző pozíciójára és funkciójára vonatkozóan, a „mi a szerző?” e körülmények között inkább úgy hangzana: „Ki a szerző, aki itt megszólal?”. Csak az említett kérdések feltétele után körvonalazható a szerzők köré írt kultúra, történelem és irodalom története. Miután az itt található levelek, irodalmi művek és beszédek utalásainak és retorikájának összeolvasásának nem az a célja, hogy ezek között egy egységet fedezzünk fel, és egy végleges, zárt történetet kapjunk meg végül. Nem az az egyetlen kérdés tehát, hogy Rothe hűségese katonája volt-e a nemzeti szocializmusnak. Nem kizárólagos kérdés az sem, hogy Szabó Lőrinc milyen meggyőződés alapján vette ki részét az eseményekből. Hiszen jól látható, hogy a beszélő dokumentumok nem ritkán ellentmondásokkal szembesítenek minket. Márpedig, ha két író kapcsolatát kutatjuk, előttünk megnyíló anyagokat olvasunk, melyből vélhetően legvégül megrajzolható egy összefüggésrendszer: viszonyok és pontok összessége. Olyan irodalmi térkép készülhet tehát, melyben időpontok, találkozások, helyek és hálózatok

allegorikus jelentéseket hordoznak. Ezzel szemben áll a szigorú hermeneutikai olvasás. Mert a beszédek figuráinak gyakran csak egy jelentést tulajdonít és nem figyel a dokumentum ellentmondásaira.

Úgy, mint ahogy a két író levelezése, az archívumok általában elsősorban a kulturális emlékezetet tárolják. Aleida Assmann emlékezetkutató szerint, egy kultúra összes tudása, mely az archívumban található, nemcsak egy valóságot tárol, hanem egymással konkuráló valóságokat. Hogy melyik valóság, és melyik emlékezet kerül előtérbe, az az archívumokat olvasók kérdésésétől függ, vagyis attól, milyen tudáshoz és érveléshez keresi a kérdező a bizonyítékokat.

Az olvasáskor mégsem szabad illúziókban ringatnunk magunkat: a levelek és rekonstruált történeti kontextusuk nem fogják a korábban feltett kérdést biztosan megválaszolni. Hogy „ki volt Carl Rothe”, nem eldöntendő kérdés. Rothe mint szerző és mint irodalompolitikus egy háborús, embertelen diskurzus részének tekinthető személy (vagy figura), aki maga is kivette a részét a történelem részleteinek formálásából. Kétségtelen, hogy tetteivel hozzájárult a náci birodalom formális és informális építkezéseihez.

Az eredeti kérdéseket tehát továbbra is fel lehet tenni: Mégis, hogyan olvassuk a kapcsolatot a két szerző között? Milyen beszédek nyílnak meg előttünk a levelekben? Mit rejtenek a sorok és mit a levelezés tulajdonképpeni szótára?

Talán az archívum szövegeinek igazi gondolati tanulsága, hogy a végső válasz nem adható meg egy igennel vagy egy nemmel. A könyvek, a levelek és a beszédek ugyanis egy perspektivikus pluralizmus módszertanával értelmezhetők. Egy ilyen diverzív módszer lényege, hogy kitágítja az irodalom és az irodalmi szöveg fogalmát, és több elméleti szempontból, immáron reflektáltan közelíti meg az archívum anyagát. Többek között az ilyen nézetrendszernek köszönhető, hogy ma már egy író nem csak mint reális individuum felel az általa írt szövegekért. Valamint ehhez hasonlóan elmondható, hogy egy konstruált szerzői alak nem felelhet életrajzába utólagosan beleírt cselekedeteiért. Éppen ellenkezőleg: az irodalom tudománya eleve feltételezi, hogy mi, a könyvek, a levelek és a beszédek olvasói tulajdonítjuk a jelentést a szerzői szubjektumnak. És végül talán érdemes lenne egy haladó szellemiségű, bár radikális gondolatot megfontolni, mely szerint a szerzőt gyakran csupán az olvasók értelmezői közössége „csinálta meg”.

* Előadásom után derült ki egy fontos adaléka a történetnek. Ugyanis sikerült kideríteni, hogy ki is volt Nagy István, aki Rothe és Szabó Lőrinc között közvetített. Nagy István Nagy Emil ügyvéd, a Bethlen-kormány valahai igazságügyminiszterének fia és sokáig Szabó Lőrinc családjának benső barátja volt. Édesanyja ebben az időben a vöröskereszt szervezőjeként és az antropozófusok magyarországi képviselőjeként tevékenykedett. Fia e kapcsolatok révén jutott svájci utazásokhoz a háborút követően.